

OSMANLI İKTİSADİ DÜZENİNDE İHTİSÂB MÜESSESESİ VE MUHTESİBLİK ÜZERİNE BİR DENEME

*Ibrahim ERDOĞDU**

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısı içerisinde önemli bir yeri olmasına rağmen görüldüğü kadarıyla üzerinde nispeten az çalışılmış bir konu olan "İhtisâb Müessesesi", bütün Müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlılar'da da özellikle dini emir ve yasaklara nezâret ile ahlak ve an'anelerin kuşaklar arasında bozulmadan devamlılığını sağlamak; günlük hayatın yanı sıra özellikle ticari faaliyetlerde devlet tarafından aktif bir sosyal kontrolün sağlanması bakımından, önemli bir kontrol mekanizmasıdır¹.

Bu müessesenin işleyiş tarzı ve Osmanlı idarî-iktisadî sistemindeki öneminin anlaşılabilmesi, bazı temel esasların tespiti ve

*AÜDTCF Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi

1. Konu hakkında, bu güne kadar ülkemizde akademik bir tez olarak yapılmış çalışmalarından en kapsamlı olanı için bkz. Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul, 1987; Bu konuda zengin bir arşiv kaynağına müracaatla kaleme alınmış diğer önemli bir eser için bkz. Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Beledîyye*, C.I, İstanbul, 1995. (Kitap, çeşitli tarihlerde yazılmış İhtisab kanunları ile narh usulleri ve çeşitli tarihlerdeki narh numuneleri hakkında zengin bilgiler içermektedir); Ayrıca bkz. Barkan, Ö. Lütfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, C. I, S. I, İstanbul, 1941; Mantran, Robert, "Hisba", *The Encyclopedia Of Islam*, C. III, New Edition, Leiden-London, 1970; Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara, 1975; Kütükoğlu, Mübahat, S., "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi* (Ed: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 565-567; Levy, R., "Muhtesib", *I.A.*, C. VIII, s. 532; İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire (1300-1600)*, London, 1973, s. 153-154; Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Bellekten*, C. LII, S. 202-205, Ankara, 1988, s. 527-529.

bunlara karşılık gelebilecek cevapların bulunmasıyla yakından ilgilidir. Bu esaslar; vergi vermekle mükellef olan reâyanın Osmanlı yönetim anlayışında iktisadi olarak ne ifade ettiği ya da nasıl algılandığı; vergiye konu olan faaliyetlerin idari mekanda nasıl ve kimler kanalıyla denetim altında tutulduğu; üretim-tüketim ilişkilerinin hangi sebeplerden dolayı sıkı bir kontrole tâbi olduğu; tüketicinin korunmasına ilişkin düzenlemeler, ticari hayatın ve dolayısıyla esnafların devletin sıkı denetimi altına alınmasının hangi endişelerden kaynaklandığı; narh sisteminin teşekkülü; sınırlı ve kontrollü üretimin sebepleri; bu sistem içerisinde İhtisâb müessesesinin işleyiş mekanizması; İhtisâbın nasıl bir görev olduğu; kaynağını nereden aldığı; bu görevi üstlenmenin yollarının neler olduğu; muhtesibin sosyo-ekonomik bağlamdaki görevleri; kapalı pazar ekonomisinden açık pazar ekonomisine geçişte bu müessesenin nasıl işlediği şeklinde özetlenebilir.

Osmanlı resmi terminolojisinde halk ya da tebaa, genellikle reâyâ (tekil olarak raiyyet) veya reâyâ ve beraya(sürüler ve halklar) kelimeleriyle ifade edilmiştir. Ulû'l emr olan yani otorite mercii olan padişah, yönettiği tebaasına adalet ile muamele etmek mecburiyetinde idi. Bu muamele şer'i tabiriyle "emr bi'l-ma'ruf nehy 'ani'l-münker" (iyiliği emretme, kötülükten sakındırma) prensibi içinde yapılmak zorundaydı. Bu sebeple Osmanlı padişahı, sayesinde hükümranlığını icrâ ettiği reâyasını, Allah'ın bir emaneti olarak görmekte ve öyle telakki etmek zorundaydı. Bu bakış açısı, müslim ve gayrimüslim bütün tebaa için geçerliydi. Vergisini zamanında ve belirlenen miktarda veren ve devletin hakimiyetine boyun eğen herkes, padişahın ve onun şahsında devletin nazarında aynı haklara sahipti.

Osmanlı resmi ideolojisinde reâyâ; ulû'l emre itaatkar, kendinde devletin düzen ve yönetimine müdahale hakkı görmeyen, devlete ve düzene her ne sebepten olursa olsun tavır almaktan kaçınan, mensubu bulunduğu toplumsal kesimden ve yaşadığı yerden izinsiz ayrılmayan, kısaca her alanda mutlak anlamda boyun eğen

insanları ifade etmektedir.² İlk bakışta bu yaklaşım yadırganabilir ancak, Osmanlı Devleti'nin bu beklentisi kendi mantığı içerisinde aslında tutarlıdır. Çünkü değişik milletlerden oluşan mozaik yapısını din ve mezhepler esasına göre düzenleyerek bir millet sistemi oluşturan Osmanlı yönetimine göre, bu mozaığın ahenginin korunup sürdürülebilmesi ve nizâm-ı âlemin devamı bu mutlak itaate bağlıydı. Dolayısıyla cemaatler ve tabakalar arası yer değiştirme, oldukça sınırlı ve devletin iznine bağlı idi.³

Osmanlı düşünürlerinin daha önceki Müslüman bilginlerden aktardıkları siyaset anlayışına göre her toplum dört unsurdan oluşmaktadır. Evreni oluşturan dört temel unsura (yani ateşe, suya, toprağa, havaya) karşılık olan toplumsal unsurlar Osmanlı Devleti'nde askerîler, bilim ve kalem erbabı, tüccarlar ve tarımsal üreticiler olarak sıralanıyorlardı. Yine bu anlayışa göre evrenin düzeni, dört ana unsurun ahenkli bileşimiyle sağlanmakta; nasıl ki kişinin sağlığı vücudundaki dört unsurun dengeli olmasına bağlıysa, toplum düzeni de bu dört cins insanın bir birine baskın çıkmadan, birbirinin yerini kapmadan geçinmesi şeklinde anlaşılıyordu.⁴

Toplumsal unsurları yerli yerinde tutmak her kesin; her grubun haddini bilmesini sağlamak ise ancak padişahın gerçekleştirebileceği zorlu bir görevdi. Adalet, padişahın bütün toplumsal unsurların çok üstünde kalarak bunlar arasındaki dengeyi kurması ve sürdürmesi olarak görülüyordu.

2. Ocak, A.Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1999, s.37.

3. Lütfi Paşa bir siyasetname niteliğinde olan *Asâf-nâme*'sinde, bu konuyla ilgili olarak; "*halktan birisi, bir genel hizmette bulunup bundan dolayı tumara layık görülerek sipahi olsa, babasını, annesini ve akrabalarını himaye etmemelidir. Ya da halktan birisi okuyup, bilgin olsa, kendisi vergi veren halk olmaktan kurtulur. ancak adamları yine raiyyettir. Halka fazla yüz verilmemelidir. Halkın malı çok olursa kimse ona saldırmamalı, ama giyimde, kuşamda, atda ve malda sipahi gibi süslendirilmemek gerek*" demektedir. Bkz. Yurdaydın, G.Hüseyin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", *Türkiye Tarihi (1300-1600)* (Ed:Sina Akşin), C.II, İstanbul, 1988, s.161.

4. Kunt, Metin, "Osmanlı Siyasal Düzeni ve Değişim", *Türkiye Tarihi*, (Ed: Sina Akşin), C. II, İstanbul, 1988, s. 130-131

Osmanlı idarecileri ve aydınları, özü aynı kalmak şartıyla yaptıkları yeni ilavelerle aynı geleneğin izinden yürümüşlerdir. Bu adalet kavramına göre toplumun düzeni, İslam siyasi düşüncesindeki "Daire-i Adâlet" tanımlaması ile şöyle açıklanıyordu; Asker olmadan devlet ya da mülk olmaz; askere sahip olmak servete ihtiyaç gösterir; servet uyruklardan toplanır; uyruklar ancak adaletle refaha kavuşurlar; şu halde mülk ve devlet olmadan adalet olmaz.⁵

Böylece servetin hükümdar ve devleti desteklemek, uyruklar için ise adalet sağlamak amacıyla üretilmesi ve kullanılması, siyasi örgütlenmenin temeli olarak ifade edilmiştir.

Gerçekte bir daireyi andıran bu prensipler demetinde, düşünce disiplinlerinin ihtisaslaşmasına rastlanmamaktadır. Başka bir deyişle siyasi kriterlere göre belirlenen toplum düzeninin yankısı, bu ideolojik tabloda "Daire-i Adâlet" in siyasi ağırlıklı düşüncesinde görülebilmektedir.

İslam siyasi düşüncesinin ana davası incelendiğinde otorite ve istikrar kavramlarının çevresinde oluşmuş olduğu görülür. Buna göre "hakim-i mutlak" olan otoritenin, Daire-i Adâlet'te de özetlenen ilkelerden bir kısmını ihmal etmesi halinde, düzenin çözümlüğüne sebep olabilir. Başarılı bir yönetici, nihâi karar merkezi olarak hakimiyetini sürdürmek için siyaset araçlarını (asker ve hazine gibi), halka fazla yüz vermeden fakat, onu mağdur da etmeden sağlayabilme maharetine sahip olan kişidir. Bunun yolu da, adâlet üzerine hüküm sürmekten geçer.⁶

İslam siyasi teorisi, kanunu yürütmekle mükellef padişaha kanuna uyduğu müddetçe sadakatle bağlanmayı tavsiye etmiştir. Daha sonra zalim de olsa otoriteye bağlılığın salık verilmesi, bu teo-ride ağırlık kazanmıştır.

5. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kunt, Metin, *a.g.e.*, s. 131.

6. Adalet kavramı İslâmi bir muhteva kazandığından, *şerîata riâyet etmek* demektir.

Bu teoriye göre fertler, mensup oldukları grupların belirlenmiş davranış kalıplarını tekrar etmelidirler. Yerlerini bilmeliler ve başkalarını taklit etmemelidirler. Bu özelliğe bakarak, böyle bir sistemin değişmeden çok muhâfazaya yöneldiğini görebiliriz. Zaten Siyasetnameler de gözleyebildiğimiz anlayışta va'z edilen devlet ve toplum düzeninin, her türlü değişmeye mukâvemet edebilecek değişmez evrensel bir düzen olduğu vurgulanmaktadır.⁷

Bu çerçevede Osmanlı sosyal tabakalaşma düzeninin, katlı ve statik bir manzara gösterdiği söylenebilir. Osmanlı siyasetinin tabakalaşmaya dair arz ettiği görünüm, baskın yönde iplerin merkezin elinde bulunması şartıyla, kişilere belli bir sınıf üyeliği vermek ve verilen statüye uygun roller tanımak, şeklinde özetlenebilir.⁸

İşte Osmanlı padişahının temel işlevi, bu iki grubun birbirinden ayrı fakat dengeli, düzenli ve ahenkli bir biçimde yaşamasını, yani

7. Bu konuyla ilgili çeşitli siyasetname örnekleri için bkz. Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyasetnameleri*, Kayseri, 1992; (Konumuz açısından "*Siyasetname*", "*Nasihatname*" türü kitaplarda, fertlerin toplum içerisinde "*liyakat*" esasına göre şekillenen belli gruplar meydana getirmeleri, bu sosyal grupların belli bir hiyerarşik sıralama gösterdikleri (Osmanlılar hiyerarşiye "*Silsile-i merâtub*" demektedirler) ve kişinin toplum içindeki yerinin tayininde, yalnızca padişahın kararının geçerli olduğu gibi sosyolojik bir fikir çatısına rastlanmaktadır. Nizam-ül Mülk'ten, Dursun Bey'e; Gazali'den Katip Çelebi'ye kadar, değişik tarihlerde ve toplumlarda yaşayan düşünürler, padişahın çevresinde derecelenen sınıflar üzerinde, özellikle durmuşlardır.) Ayrıca bkz. aynı yazar, "Osmanlı Siyasetnamelerine Göre Düzendeki Bozukluğun Sebepleri; Bilhassa Esnaf ve Sanatkarlar Yönünden", (XXI. *Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri*), İstanbul, 1986; Bkz. Öz, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997.

8. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akşin, Sina, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme" *Toplum ve Bilim*, S. 2, İstanbul, 1977, s. 31-46; Bahis konusu rol dağılımının oluşturduğu tabakalaşma düzeni, H. İnalcık'a göre şöyle bir tablo oluşturmaktadır: "*Osmanlı toplumu, iki ana sınıfa ayrılıyordu. Askeri denen ilki; saltanat beratı ile padişahın dinsel yetki ya da yürütme yetkisi tanıdığı kimselere, yani saray memurları, mülki memurlar ve ülemayı içine alıyordu. İkincisi; reâyâ olup, vergi veren fakat hükümete katılmayan, bütün Müslüman uyrukları içine alıyordu. Uyruklarını askerlerden uzak tutmak, devletin temel kuralıydı. Yalnızca sınırlarında fiilen savaşçılık eden ve medresede düzenli bir eğitimin geçerek ülema zümresine girenler, padişahın beratını alıp askeri sınıfın üyeleri olabilirdi.*" Bkz. İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I. Ankara, 1992, s.978.

reâyanın ezilmeden,haksızlığa uğramadan, mümkün olduğunca refah içerisinde yaşamasını sağlamaktı. Bu işlevi yerine getirebilmesi için de padişahın, kanun yapması ve koyduğu kuralları kanunnâme şeklinde ilan etmesi gerekiyordu.⁹

Osmanlı yönetim anlayışında vergi ödemekle mükellef tutulan reâyanın,sistem içerisindeki toplumsal konumunu özetle belirledikten sonra vergiye konu olan gelirin, idari mekanda denetlenmesi, üretici-tüketici ilişkileri, özellikle tüketicinin korunması yönünde alınan tedbirler ve bu arada devletin uyguladığı sıkı denetim politikası ve bu politikanın işleyiş tarzı hakkındaki izahlara geçebiliriz.

Devlet gelirlerinden, hükümetin kendisince doğrudan doğruya yapılacak harcamalar için ayrılan vergi ya da diğer kaynaklara "mukâta'a" denilmektedir. Özellikle büyük şehirlerin her türlü iktisadi işletmelerinden alınan vergiler, maden işletmeleri ve ticari tekel maddelerinden sağlanan gelirler, mukâta'a alanının kapsamında yer almaktaydı.¹⁰ Mukâta'a gelirleri, dirlik olarak devlet hizmetlilerine verilmeyip, hükümete ayrılmış en önemli gelir kaynaklarıydı.

Aynı zamanda hazineye gelir temin eden bir müessese olan mukâta'a, iltizâm ve emânet yoluyla işletilirdi. Başkent ya da mukâta'anın bulunduğu yerin kadılığında iltizâm işi, açık arttırmaya çıkarılmakta ve devlet hazinesine mukâta'adan en çok gelir

9. Osmanlı kanunnâmeleri, üç ana grupta toplanabilir. Birinci grup askeri grubun, yöneticilerin düzeni ile ilgilidir; yani devlet kurumlarının işleyişi, tımar ve dirlik verilmesi gibi konuları düzenler. İkinci gruptaki kanunnâmeler, devlet ile yani askeri sınıf ile reâya arasındaki ilişkileri belirler; reâyanın vergi yükümlülükleri, çarşıda-pazarda ödenecek resim ve ücretler, yani üretim ve ticaret ile ilgili konular bu kanunnâmeler ile düzenlenir. Üçüncü gruptaki kanunnâmeler ise, doğrudan doğruya reâyanın toplumsal yaşamı ile ilgilidir. Bu kanunnâmelerin muhtevası ve tahlilleri için bkz. Barkan, Ö.L., "Kanunnâme", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI., Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I. Kitap, İstanbul, 1990.

10. Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, (2.Basım), Ankara, 1979, s.334.

elde etmeyi kim teklif ederse, iltizâm onda kalmaktaydı. İltizâmı alan kişiye mültezim denilirdi.¹¹

Mukâta'a vergilerini devletin kendi memurlarına toplattırması durumunda emin, vergiyi doğrudan doğruya kendisi tahsil eder ve mültezime bırakılan kâr da, hazineye aktarılmış olurdu.¹²

Devlet, mukâta'ayı iltizâm etmiş olanın kabul ettiği şartların gerektirdiği tedbirleri almak, (mesela ticaretten gelecek vergileri arttırmak, vergi kaçırılmalarının önüne geçilmesi ve zararın tazmini gibi) mukâta'a çevresinin idare ve adalet organlarını harekete geçirmek zorundaydı.¹³

1695'ten önce mültezimler bu mukâta'aları üzerlerine aldıklarında, zamanın kısalığı yani vergi toplama sürelerinin azlığı gerekçesiyle bölgelerinin imarına ve bakımına pek önem vermediklerinden ve ahaliden fazla vergi toplamaya çalıştıklarından, devlet yeni tedbirler almak zorunda kaldı. Bunun üzerine belirli bedelleri senesinde teslim kılınmak ve önceden bir miktar muâccelle de alınmak şartıyla bunların "*kayd-ı hayat*" şeklinde verilmesi ile hem memleketin onarılacağı, hem de zulmün azalacağı düşünülerek miri mukâta'aların bir kısmının böyle dağıtılması kararlaştırıldı ve bunlara "*malikâne mukâta'at*" adı verildi. Devlet hazinesinde kalandara da eskisi gibi, "*mukâta'at-ı miriye*" denildi.¹⁴

11. *Mukâta'a*nın gelirlerini oluşturan resimleri, (*bac, cerime* ve diğer vergiler) yerli yerinde tespit ile toplayan kişiye, *âmil* adı verilmekteydi. Geliri yüksek olan bazı *mukâta'a*lara hazine idaresi, "*mâl-ı mîrî*"nin kaçırılmasını önlemek amacıyla *eminler* yollamaktaydı. Resimleri *iltizâm* usulü ile toplayan mültezim de, mali görev yapması nedeniyle resmi hüviyeti yönünden aynı zamanda *âmil* unvanı taşımaktaydı.

12. Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986, s.21-22.

13. Mesela, Ankara kadılığına gönderilen bir fermanla, mukâta'a sahiplerinin zararlarının önlenmesi için *Elvan-ı Şalilere* 25 guruş zam yapılması emredilmektedir. Bkz. A.Ş.S., 218/261

14. Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 231-261. Miri mukâta'aların, *kayd-ı hayat* tarzında malikâne olarak 1695'te verilmesinde, bütçenin gelirlerini arttırmak hususunun yanı sıra, sık sık değişen mültezimlerin fazla kazanç sağlamak amacıyla yaptıkları zulmü önlemek ve buraları değişmez bir mültezimin tasarrufunda bulundurmamak gerektiği yatıyordu. Bkz. Genç, Mehmet, *a.g.m.*, s. 236.

Osmanlı şehir toplumunda devletle reâya arasında hem ahalinin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin reâyaya ulaştırılmasında ve uygulanmasında, resmi görevlilerin en önemli yardımcıları eşrâf ve â'yânlardır.¹⁵

Bu grup zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve gün görmüş olanlarından, ülemâ, imâm, hatîp gibi din adamlarıyla, tarikat, tekke ve zâviye şeyhlerinden ve şehirdeki ma'zül ve mültekâid askerlerden oluşmaktadır.¹⁶ Bu zümrenin üyeleri, Osmanlı şehrinin fiili yöneticilerini oluşturmaktaydı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin mali ve idari yönetim sisteminde sıkça baş vurulan havâle usulü,¹⁷ merkez ile taşra arasındaki kademeli bir yetki-görev zinciri oluşturduğundan, hukuken bu görevi üzerine alan bir kapıkulu, bunu fiiliyatta şehirlîye götürmekte ve kendisine yardımcı olacak eşrâf ve â'yândan birilerini bulmaktaydı. Bir çok mukâta'anın fiili yöneticileri ayândan kişiler olduğu gibi, büyük vakıfların mütevellileri, mahalle teşkilatının liderleri, hep bunlardandı.¹⁸

A'yânlar kendi aralarından birisini şehir kethüdası olarak görevlendirmekte ve bu kişiler devlet görevlileri ile reâyaya arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde etkin bir rol oynamaktaydılar. Kendisine bu konuda mütevellî de yardım etmekteydi.¹⁹

15. Â'yân hakkında geniş bilgi için bkz. Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, (Doçentlik Tezi), Ankara, 1977; Ayrıca bkz. Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VIII-XII, S.14-23, Ankara, 1970-74, s.51-61; Mutaşçieva, V.P., "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi", *İÜEF Dergisi*, İstanbul, 1978, s.163-182; Ergenç, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler", *The Journal of Ottoman Studies*, III, (1982'den ayrı basım), s. 105-113.

16. Bkz., Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII.Türk Tarih Kongresi (II.Cilt'den ayrıbasım)*, Ankara, 1981, s.1269.

17. Aslında mali bir terim ve işlem olan *havale usulü*, Osmanlı İmparatorluğu'nda teoride *merkezi-mutlak* yetki modeline dayanan yönetimi büyük ölçüde *desantralize* etmiş, bu yolla kentlinin yönetimde büyük etkinlik kazanmasına neden olmuştur. Bkz. Ergenç, Özer, *a.g.m.*, s.1268; Ayrıca *havale usulü* için bkz., İnalçık, H., "Hawala", *EI/III*, Leiden, 1971, s.283-285.

18. Mahalle teşkilatı için bkz. Ergenç, Özer, *a.g.m.*, s.1270-1272.

19. Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 200. Mahalle avârız akçası vakıflarıyla ilgili işlemler, kadının ve nâibin yanında olarak, şehre gelen çeşitli ürünlerin pazar fiyatının tespiti, şehrin ko-

Esnaf lar, kethüda ya da yiğitbaşı denilen idarecilerin yönetiminde ve devletin sıkı kontrolü altında olarak sanat ve ticarete bulunmakta idiler.²⁰

Buraya kadar görüldüğü üzere bahsi geçen görevliler, direkt merkezden tayin edilerek desantralizasyona bağlı kılınmaya çalışılmışlardır.²¹ Bu durum, devletin merkeziyetçi karakterinin bir yansıması olarak telakki edilebileceği gibi, görevlilerin idari ve mali konularda yetkili olmaları, daha önce de bahsedilen "havale usulü" nün benimsenmesi ile ilgili bir uygulamadır.

Uygulamada önemli işlevi bulunan devlet memurlarından birisi de (muhtesib)dir.²² Üstlendiği görev ve sorumluluklarını yalnız bir başlık altında ele alamayacağımız muhtesibin, özellikle Osmanlı şehir hayatında vazgeçilmez bir yeri vardır.²³ Çünkü Osmanlı toplum zihniyetinde şehir yaşayışını sağlam temellere oturtmak ve kurulacak düzeni ikâme ettirmek, önemli bir husustu.²⁴

Kadının emrinde olan muhtesibler, genel olarak çarşı ve pazardaki hayatın intizamını sağlamak, zorunlu ihtiyaç maddelerinin halkın eline ucuz ve uygun bir şekilde geçmesini temin etmek, iş yeri açma ruhsatı vermek ve vergi toplamak gibi pek çok görevle

runması, halkın isteklerinin yetkililere iletilmesi gibi görevler, âyânların yaptıkları başlıca işler arasındaydı.

20. Şehrin sanat ve ticaret kesiminde, her biri ayrı bir sokakta, mesleklerinin adıyla anılan çarşılarda çalışıyorlar ve mamullerini yine kendileri pazarlıyorlardı. Şehirdeki ticari fonksiyonlar için bkz., Tankut, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekansal Dağılımı" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara, 1973, s.773-779.

21. Desantralizasyon ile ilgili bkz. Yaşar, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Gözlemler" *Bellekten*, C.XXXVIII, Ankara, 1974.

22. Muhtesibin görevleri için bkz. Ergin, O.Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C.I, İstanbul, 1995, s.317; Bir muhtesibde aranan şartlar hakkında bkz. Yaşar Yücel, *Kitâbu Mesâlihi'l - Müslimîn Ve Menâf'i'il Mü'minin*, Ankara, 1981, s.28-29.

23. Muhtesibin şehir içinde ve esnaf arasındaki fonksiyonları hakkında bkz., Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul, 1987, s.15; Ayrıca bkz., Kavakçı, Yusuf Ziya, *a.g.e.*, s.135 vd.

24. Şehir hayatının ayrıntıları için bkz. Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler" *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, s. 1265-1274.

mükellef kılınmışlardı. İktisadi konularda kadının yardımcısı olan muhtesiblerin, esnaf teşkilatları üzerinde ne denli büyük etkilerinin olduğu, muhtelif zamanlarda ısdar olunan hükümlerden anlaşılmaktadır.²⁵

Şehirde genel olarak ticari faaliyetleri denetlemekle görevli muhtesibler, hizmetlerine karşılık esnaf ve zanaatkarlardan ihtisâb vergisi almaktaydılar. İhtisâb vergisi, "emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l münker" hükmü gereğince tüccar ve esnafın maddi durumlarına, bölgenin usul ve özel durumuna göre onlara yük olmayacak şekilde alınırdı.²⁶

Yönetimlerinden şahsen sorumlu oldukları ve tebaanın kendilerine Allah'ın bir emâneti olarak verildiği telakkisi içerisinde olduklarını belirttiğimiz Osmanlı padişahları, halkın refah seviyelerinin yükseltilmesi "terfih-i ahvalleri" ve korunması hususunda çok hassas davranmışlardır. Bu amaçla üretici ve tüketiciyi korumaya yönelik olarak, muhtelif mekanizmalar işletilmiş, kurum ve kuruluşlar oluşturulmuş ve pek çok tedbir alınmıştır. İşte bu amaca yönelik olarak tesis edilmiş olan geleneksel kurumların başında "*Ihtisâb müessesesi*" gelmektedir.

"Terk edildiği zâhir olan ma'ruf ile emreylemek, irtikâp edildiği görülen münkerden nehy eylemek vazifesi hakkında kullanılan bir tabir" olan ihtisâb²⁷, hesap sorma, mes'uliyet, sorumluluk; eskiden belediye memurunun işi ve dairesi; ihtisâb dairesinin aldığı vergi²⁸ anlamlarını içerdği gibi, hisba adıyla da geçmektedir.²⁹

25. Mesela bkz. Ergin, O.Nuri, *a.g.e.*'de "*Ihtisab Ağalığı Nizamnamesi*", s.328.

26. A.Ş.S., 228/78; Ayrıca, *Ihtisab Kanunları* için bkz. Barkan, Ö.L., "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/IV, Ankara, 1942, s 1-59.

27. Pakalın, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul, 1973, s.40.

28. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1999, s.420.

29. "*Hısba*" ile ilgili ayrıntılı bilgi, bkz.. Mantran, R., *a.g.m.*, s.485-490. Hisba kelimesi, ecir ve sevap talep etmek gibi manalara geldiği gibi "bir fiilin ecrini sadece Allah'tan talep etmek" veya "bir fiili sırf Allah rızası için yapmak" gibi manalarada gelmektedir. Bkz. Kazıcı, Ziya, *a.g.e.*, s. 15.

Osmanlı Devleti'ne İslam-Arap dünyasının bir mirası olarak intikal eden İhtisâb müessesesi³⁰, Hz. Ömer zamanında geniş bir teşkilat haline getirilmiş olup, bu müessesenin temeli, Kur'an'daki "*emr-bi'l ma'ruf ve nehy a'nil-münker*" esasına istinad etmektedir.³¹

İhtisâb işleriyle meşgul olan baş görevliye "muhtesib", ya da "İhtisâb ağası" veya "İhtisâb emini" gibi isimler verilmektedir.

Bu müessesenin başında bulunan muhtesib, İslam dininin hoş karşılamayıp, çirkin gördüğü her türlü kötülüğü yani münkeri, ortadan kaldırmaya çalışırdı. Dolayısıyla İhtisâb müessesesi bir bakıma şeriata uygun hareket edilmesini sağlardı.

Üstlendiği sorumluluklar ve ifâ ettiği görevler bakımından âdeta birer müfettiş gibi³² hizmet gören muhtesibler, bu görevlerine tayin için bazı şartlara hâiz olmak mecburiyetinde idiler. Bu şartlardan bazıları; Müslüman olmak, mükellefiyet, erkek olmak, adalet, kudret, ilim sahibi, ilmiyle âmil, verâ ve takva ile iyi ahlak sahibi olmak şeklinde özetlenebilir.³³

Kişisel özellikleri bakımından muhtesiblerin akıllı, zeki, ilim sahibi, uğurlu ve yüzü nurlu kimselerden seçilmesi gerekiyordu ki bunları görenler, başka her hangi bir müdahaleye gerek kalmadan

30. Bu durum Osmanlı arşiv vesikalarında da sık sık belirtilir ve Hz. Ömer zamanına atıfta bulunulur. Mesela Ankara Şer'îye sicilinde yer alan, "*Medine-i Ankara'ya İhtisab Rûsumu Vaz' Olunduğunu Hâvi Emr-i Şerif*"te, şöyle ifade edilmektedir. "...medar-ı salâh-ı âlem ve menât-ı nizâm-ı ahvâl-i kâffe-i ümem olub, kanun-ı ihtisab dahi, nizâm-ı beldenin a'zam ve akvası ve Hazreti Ömer'ül Faruk radiye Allahü ta'ala anhu zaman'ı adalet iktiranlarından berü..." gibi. AŞS, 228\78

31. Bkz. Kur'an-ı Kerim, "Tevbe Suresi", 9/71 (*İnanan erkekler ve inanan kadınlar, birbirlerinin velisidirler. İyiliği emrederler, kötülükten men eder ve namaz kılarlar*); "Al-i İmran Suresi", 3/104 (*Çinizden hayra çağıran, iyiliği emredip, kötülükten men'eden bir topluluk olsun: işte onlar başarıya erenlerdir.*) Açıklama için bkz. Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, (Tarihsiz).

32. Mantran, konuyla ilgili makalesinde muhtesibi bir müfettiş ve çarşı polisi olarak niteler. Bkz. *a.g.m.*, s.489 (...it has often be translated as "market police", wich implies a restrictive meaning; in the same way, the muhtesib has been regarded as an "inspector of markets" but his exact responsibility...)

33. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, Ziya, *a.g.e.*, s.51 vd; Ayrıca bkz. Kavakçı, Y. Ziya, *Hisbe Teşkilatı*, s. 65-135.

kendiliklerinden kötülüğü (münkeri) terk edebilmeli ve muhtesibi gördüklerinde onlarda utanma hissi meydana gelebilmelidir.³⁴

Bu vazifeyi yüklenen kişi, "mechulu'l hal" olmamalıydı. O, "hüsn-ı hal ve istikâmet ile mavsûf bir kimesne olmalı"ydı.³⁵ Çünkü muhtesibler, bazan kanun ve mevsûk vakıaların bulunmadığı yerlerde de an'aneleri tatbik etmek zorundaydı.³⁶

Bu özellikleri taşıyıp ta muhtesibliğe tayin edilmiş olanlar, başı boş bırakılmamış ve görevini ifâ ederken takip edeceği metod ve baş vuracağı çareler ayrıca tespit edilmiştir.³⁷

Muhtesib, ihtisâb vergisini topladığı için bu yönüyle maliyeyi ilgilendirirken, aynı zamanda sanat ve ticaret hayatını düzenleyen bir görevli idi.

Ayrıca Osmanlı şehirciliğinin beledî mevzuatını uygulayan bir görevli olan muhtesib, otorite ve yetkisini kadıdan alırdı. Kadının emrinde olan muhtesib, onun verdiği bazı hükümleri tatbik etmek ve çarşı ile pazardaki hayatın nizamını sağlamak ile görevliydi. Divan'dan çıkan hükümler ile kadı emirlerinin tatbik edicisi olan muhtesib, bilhassa esnaf ile ilgili mâli meselelerde kadının emrini beklemek zorunda olmadığı için bu konuda ona mutlak bağımlı olarak görünmemektedir.³⁸ Kadı ile muhtesib arasındaki yetki farkı ile ilgili olarak O.Nuri Ergin şunları söylemektedir. "*Muhtesib de kadı gibi umur-ı belediyye ile meşgul bir memurdur. Aralarında şu farklar vardır ki; kadı bir davada ancak beyyine ile hükmettiği halde*

34. *Kitab-ı Mesalih-i'l-Müslimin ve Menafi'il Mü'minin*. (Neşr. Yaşar, Yücel). Ankara, 1980, s.94.

35. Kazıcı, Ziya, "Osmanlılar Döneminde İhtisâb Teşkilatının Köle Haklarını Koruması", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, C. III, İstanbul, 1986, s. 333.

36. Gibbons, H.A.'dan naklen bkz. Kazıcı, Ziya, a.g.m., s. 333.

37. Bu konuyla ilgili olarak ihdas edilmiş olan yöntemler ve kanunlar hakkında bkz. Barkan, Ö.L., "*XV.Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi*"; *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, TSE Yay., Ankara, 1995.

38. Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, s.42. Muhtesib, şehrin adli organizasyonunun başında olan kadının önemli yardımcılarından olmakla birlikte, vazifesi ile ilgili konularda şahid, delil ve isbat aramaksızın hüküm verebildiği için, bazı konularda kadıdan daha üstün ve daha geniş yetiye sahiptir denilebilir.

muhtesib, bilâ beyyine ile yani delil ü isbat etmeksizin örfi ve idari surette hükmedebilir. Bir de kadı, umur-u mülkiyye ve belediyyenin hemen kâffesiyle beraber, asayiş-ü inzibata da baktığı halde muhtesib, bilhassa Osmanlı teşkilatında yalnız zabıta-i belediyye ile meşguldür. Bu gibi hususta adeta kadının icra memurudur"³⁹

İstanbul İhtisâb Kanunnâmesindeki bir maddede muhtesib ile ilgili olarak "... her ne kim Allahû Teâla yaratmıştır, mecmûnı muhtesib görüp gözetmek gerektir."⁴⁰ denilerek muhtesibin ne kadar geniş bir görev ve yetkiye sahip olduğuna dikkat çekilmektedir. Ancak biz burada muhtesibin, daha çok iktisadi görevleri arasında yer alan kalite ve hammadde kontrolü, narh (fiyat) tespiti ve esnafın teftişi üzerinde durmak istiyoruz.

Osmanlı Devleti'nde üreticilerin kaliteli ürünler üretmelerini sağlamak ve dolayısıyla kalite kontrol mekanizmasını işletebilmek amacıyla baş vurulan tedbirlerinin başında, hammadde kontrolü geliyordu. Osmanlı ihtisâb kanunnâmelerinde ve taşra kadılarına yazılan emirlerde, imalatta kullanılan hammaddelerin kalitelerine dikkat edilmesi gerektiği daima vurgulanmıştır.⁴¹

Muhtesibin esnaf üzerindeki en etkili ve önemli kontrol mekanizması narh kontrolü ile para rayicinin denetlenmesidir denebilir. Narh, bir mala resmi makamlarca konulan azami fiyattır. Narhın caiz ve adil olup olmadığı hususunda İslam alimleri arasında çeşitli görüş ayrılıkları olmasına rağmen⁴², Osmanlılar halkın refahının sağlanmasını temin amacıyla bu müesseseye büyük önem vermişlerdir.

39. Ergin, O.Nuri, *a.g.e.*, s.299.

40. Kazıcı, Ziya, "Osmanlı İhtisâb kanunnâmeleri ve Ahilik", *XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu, Tebliğler*, Kırşehir, 1985, s. 103.

41. Mesela imalatta uyulacak esaslara ilişkin 1502 tarihli Edirne İhtisâb Kanunnâmesi'nde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Barkan, Ö.L., "... XV. Asrın Sonunda...", III, s. 168-177; Ayrıca bkz. *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, TSE Yay., Ankara, 1995.

42. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kütükoğlu, M., *a.g.e.*, s.562.

Narh uygulamasıyla hem kalitenin hem de fiyatların kontrolü sağlanıyordu. Fiyatlarda ve kalitede belirlenen standartların dışına çıkarak tüketiciyi aldatan imalatçılar, imalattan el çektirilerek cezalandırılıyorlardı. Ayrıca üretilen malın, narh-ı muayyenden fazla bir bedelle satılmaması konusunda uyarılmaktaydılar.⁴³

Narh fiyatlarının tespiti, kadının huzurunda olmak üzere ilgili esnafın idarecileri ve muhtesibin hazır buldukları halde yapılırdı. Tespitler sırasında halkın menfaati ön planda tutulmakla beraber, esnafa da daima mahsulün veya mamulün cinsine ve elde edilmesi için gerekli hammadde ve emeğin cins ve miktarına göre %10-15, çok emek harcanmış olanlarda ise %20 oranında bir kâr bırakılmaya çalışılırdı. Bu durum, muhtelif tarihlerdeki kanunnâmelerde de yer almaktadır.⁴⁴ Ancak bu oran sabit olmayıp ürünün durumuna, ticari fiyat oynamalarına, yağış ve mevsimlerin durumuna göre değişikliğe uğrayabilmekte ve bazen yılda birkaç defa yapılabilmekteydi.

Tüketicinin korunmasına yönelik olarak alınan tedbirlerden birisi de, ölçülerin kontrolü idi. Ölçü ve tartıların damgalatılması mutlaka gerekli olup, bu konuda hile yapan esnaf şiddetle cezalandırılmakta idi.⁴⁵

43. 1243 tarihli A.Ş.S. (228\123) de bu konuyla ilgili emr-i şerifte "...marifetiyle bit taharri vaktine göre icâb eden fiatını hadd-i itidâl üzere vaz' ederek fiat-ı mukarreresinden ziyâdeye bey' ve fûrâht olunmaması hususuna.." ifadesiyle yöneticilerin dikkatli olması istenmektedir.

44. Mesela bkz. Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihciliğine Katkı*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995, s. 104. (Burada yer alan 1562-1563 tarihli bir kanunnamede, muhtesib olan kimsenin kadı vasıtasıyla ona on dört üzere narh vermesini, o yerin ayan ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden kimseler ile hesabı yapıp ona göre ona on dört (%40) kârla narhın tespiti emredilmektedir.)

45. 1243 tarihli A.Ş.S. (228\123) de bu konuyla ilgili emr-i şerifte; "...aralıkta kola çıkup her ne kadar terazi ve kantar ve mikyal ve arşun ve endâze ile ahz ve i'ta ider esnaf var ise cümlesinin vezn ve arşun ve endazelerin âsâline enzâr vakt ederek noksan zuhur edenlerin azhâbını iktizâ-i vech ile değnek darbıyla ta'zir ve tekdîr ve bundan ziyâdece te'diye müstehak olanları ihtisâb hapsine ilkâ ve kaleye müstehak olanları.." ifadesiyle hile yapanların ne şekilde cezalandırılmaları gerektiği açıkça belirtilmektedir.

XVI. yüzyılda muhtesiblik, iltizâmla verilen bir görev idi. Önceleri ihtisâb hizmeti yukarıda belirtilen şartları taşıyanlara havale edilirken, Fatih zamanında iltizâm ve mukata'a usulünün yaygınlık kazanmasının ardından, ihtisâbların büyük çoğunluğu da iltizâma verilmeye başlandı. Bu mukata'anın, genellikle kapıkullarından birisine verildiği bilinmektedir.⁴⁶

İltizâm uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte, muhtesib tayin olunanlardan peşin olarak seneden seneye bedel-i mukata'a adıyla belli bir ücret alınır. Alınan bu ücret, devlet hazinesine gelir olarak kaydedildikten sonra, alan kişinin eline bir tayin beratı verilir. Dolayısıyla her hangi bir mukata'ayı alan kimseye artık başkasının müdahale etmemesi icap ediyordu. Genellikle bir yıllığına iltizâma verilen İhtisâb mukata'asının, bir yıldan fazla bir süre için verildiğine dair örnekler bulunmaktadır.⁴⁷

Muhtesib, iktisadi vazifesinin en önemli kısımlarından birisini teşkil eden vergi toplama işini emrindeki memurları (kol oğlanları) vasıtasıyla yerine getirmekteydi.⁴⁸ Muhtesib hem bu memurların işini, hem de kendisinin bu vazife için peşin ödediği iltizâm bedelini çeşitli isimler adı altında topladığı vergilerle temin ederdi.

Bu mukataayı alan kişi, bedelini cerimelerden veya ihtisâb rüsumunun tahsilinden çıkarırdı. Bazen bu mukata'anın bir "has" olarak devlet ileri gelenlerine de verildiği oluyordu. Bu gelirler, narha uymayan veya geleneğe aykırı üretimde bulunan esnaf ve zanaatkardan alınan cerimeler ile çarşı-pazara gelen mallardan alınan resimlerden meydana gelmektedir. Bu görevleri kamuyu ilgilendirdiğinden dolayı Osmanlılar, hem bu hizmetin karşılığı, hem

46. Ergenç, Özer, *Ankara ve Konya*, s.105.

47. Mukata'a süreleri ile ilgili bilgi için bkz. Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, İstanbul, 1974, s.345 .

48. Muhtesibin yardımcıları ve onların seçimi hakkında bilgi için, bkz. Kavakçı, Y.Ziya, *a.g.e.*, s.135.

de üretilen meta için topluca "İhtisâb rüsûmu" denilen bazı vergiler alırlardı.⁴⁹

Muhtesibler, bu açıdan aynı zamanda birer maliye görevlisiydiler. Zira ihtisâb vergileri de diğerleri gibi mukata'ya bağlanarak iltizâma verilirdi. Çoğunlukla şehre gelen hububattan, meyveden, undan, odundan ve benzeri maddelerden alınan bâclar da ihtisâb mukataasının gelirleri arasına katılırdı.

İhtisâb ve bâc vergilerine dayalı olan gelirler, gümrük ve artan ihtiyaç fazlası ülke dışına ihraç edilen mallar üzerine konulan vergiler düzeyinde değildir. Bu durumun sebebini Özer Ergenç, iki nedene bağlamaktadır. Birincisi, İhtisâb gelirlerinin çoğunluğu üretimin sınırlandırıldığı ve fiyatların serbest piyasa koşullarında oluşmadığı ve rekabetin yasaklandığı esnaf örgütlerinin faaliyetleriyle ilgili olmasıdır. İkincisi de, İhtisâb ve bac adı altında toplanan vergilerin cerimeler yani cezalar dışında kalan tümünün zorunlu tüketim maddelerinden alınmakta olduğundan dolayı, düşük tutulmuş olmasıdır.⁵⁰

Burada devletin üretici üzerindeki sıkı kontrolü dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti, üretim ve ticari ilişkiler üzerindeki denetimini yalnızca tımar sistemiyle, toprak üzerinde yapmıyordu. Bilindiği gibi miri arazi, yalnız hububat ziraatı yapılan ve tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında bırakılmıştır. Çünkü ordunun ve şehirlerin iâşesi hububat ekimine ve dolayısıyla da buğday-arpa ekimine dayanmaktadır. Açlık ve darlık gibi sıkıntuların hububat ekimindeki noksanlıktan ileri gelebileceğini düşünen Osmanlı Devleti, tarla ziraatını ve hububat ekimini kontrol altında tutma zorunluluğu hissetmiştir. Kanunnâmelerde tarlaların, bağ ve bahçe haline getirilemeyeceğine ilişkin kesin hükümlerin

49. Bu vergilerin başlıca olanları; yevmiye-i dekâkin, damga resmi, bâc-ı bazar, gemi ihtisâbiyesi, resm-i bitirme, cerime, bayiiyye, evlenme, kapı hakkı, kışlak, hakk-ı dümen v.s olarak özetlenebilir. Bu vergiler ve ne şekilde tahsil edildiklerine dair bilgi için bkz. Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977, s.129

50. Bkz. Ergenç Özer, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi*, s.528.

bulunması, tarlaların devamlı olarak işletiminin kanunlarla garanti altına alınmış olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Kısaca reâya çiftliğini devlet, daima kontrol altında tutmuştur.⁵¹

Osmanlı Devleti buna benzer bir kontrol mekanizmasını ticari hayat ve esnaf üzerinde de kurmuştur. Ahilik ve lonca teşkilatının içerisinde tutulan sanayi ve esnaf zümresi, başlarındaki şeyhler ya da kahyalar aracılığıyla merkezi hükümetin denetimi altında tutuluyorlardı. Aynı şekilde devlet, muhtesib aracılığıyla hem işçi tabakasını kontrol altında tutuyor, hem de onların haklarını koruyup, loncaların faaliyetlerini devam ettirebilmek amacıyla esnaf loncalarını yakından denetliyordu.

Ayrıca Osmanlı Devleti, şehirdeki esnafı devamlı olarak kontrol altında bulundurmak, tüketici durumundaki halkın işini kolaylaştırmak ve özellikle vergi memurunun görevini rahat yapabilmesi için aynı işi yapan esnafı, mümkün olduğunca bir çarşıda toplamak istemiştir. Bu sayede devlet, her şehirde ne kadar ticarethanenin olduğunu bilmekte, ona göre kanun yapmakta, ihtiyaca göre bunların sayılarını arttırmakta veya azaltmaktaydı. Bütün bunlar da, muhtesip vasıtasıyla yerine getirilmekteydi.⁵² Daha öncede bahsedildiği gibi devletin üretim miktarını denetlemeden narh koymaya kadar esnaf üzerinde geniş bir etkisi vardı.

Osmanlı Devleti'nde zaruri bazı ihtiyaç maddeleri ile stratejik önemi olan ürünlerin ihraç edilmesi yasaktı. Limanlardaki yabancı

51. *Miri toprak rejimi*, devlete, bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Bu anlayış tarzı bir gaye olmayıp, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için vazgeçilmez bir düzendir. Bkz. İnalcık, Halil. "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (Tebliğler)*, TTK, Ankara, 1990, s.1-11.

52. Mesela, diğer meslek gruplarında olduğu gibi sofçu esnafı da seçilen *kethüda* ve *yiğitbaşı* yönetiminde ve kuvvetli bir geleneğin etkisi ve devletin sıkı kontrolü altında sanat ve ticarete bulunmaktaydılar. *Hisba* kurallarına tâbi idiler ve *muhtesib* tarafından, ürettikleri ve sattıkları malın kalitesi ve fiyatları daima kontrol edilmekteydi. Sıkı bir *merkeziyetçi politika* izleyen devlet, çeşitli yasaklamalarla ihtiyaçla sınırlı üretim yapımları konusunda esnafları uyarmaktaydı. Mesela H.979/M.1571 tarihli bir fermanla "*debbağ tatfeshinin hasıl olan gön ve sahtıyanları pazara getirüb ehl-i hürfete kifâyet mikdarı vermeden hârice satıp, sıkıntı vermemeleri...*" emredilmektedir. Bkz.. Avram Galanti. *Ankara Tarihi*, C.II, İstanbul, 1950, s.143.

gemiler muhtesib tarafından kontrol edilmeden ayrılamazlardı. İhraç yasakları üretimin yetersiz oluşundan, iç alım-satım-üretim dengesinin bozulması kaygısından ve stratejik nedenlerden kaynaklanıyordu.⁵³

Devletin bu tutumunun bağımsız ve rekabetçi bir sanayinin gelişmesini engellediği muhakkaktır.⁵⁴ Öte yandan tarımsal alandaki alınan tedbirler de zaten bir tarım burjuvazisinin oluşmasını ya da gelişmesini olanaksız kılıyor ve sanayileşmenin ilk gerekleri arasında yer alan tarım fazlası ürünlerin sanayiye kaydırılmasının mümkün olamayışı da, belki de devletin bu tutumundan kaynaklanıyordu.

Klasik Osmanlı Devleti, üreticilerin ve ticaret yapan tüccarların elinde bulunan sermayeye karşı olmadığı halde, bu tür sermaye birikimlerini her zaman şüphe ile izlemiştir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bir Osmanlı idarecisinin gözünde yeniçerilerin yaşeleri, hatta İstanbul'un et tüketimi veya diğer bazı sivil ihtiyaçlar tüccarların sermaye birikiminden daha önemli görülmekteydi.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin, batıdaki *Merkantilist* düşünceye yabancı kaldıklarını iddia eden H. İnalçık'a göre devlet adamlarının amacı, memlekette mal bolluğunu sağlamak ve ticari muamelattan gelen devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat etmektir. Hatta bu amaçla Kapitülasyonların, ihtiyaç duyulan bazı mühim maddelerin (yünlü kumaş, kalay, çelik, lüks eşya gibi) te'mini ve hazineye ait gümrük gelirlerinin arttırılması bakımından kaygısızca verildiğini belirtmektedir.⁵⁶

53. Geniş ayrıntı için bkz. Akgündüz, Ahmet-Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999, s. 474.

54. Bu konuyla ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nin geri kalış nedeninin sanayi devrimini gerçekleştirememiş olmasına bağlanıldığı iddiası için bkz. Yücekök, Ahmet, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Ankara, 1971, s.73.

55. Bkz. Faruqi, Süreyya, "16. Yüzyılda Osmanlı Müteşebbislerinin Sorunları: Özel teşebbüsün Sınırları ve Osmanlı Devleti", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, C. I, İstanbul, 1986, s. 215-216.

56. İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.983; Ancak Köprülü, Osmanlıların merkantilizm sisteminden haberdar olmadıkları yönündeki iddialara karşı çıkmakta ve

Ancak daha sonraki yıllarda baş gösteren bazı yolsuzluklar ve esnafa gerekli olan hammaddelerin ehliyetsiz kişilerin eline geçmesi, üretici için hammadde sıkıntısı doğurdu ve fiyatların yükselmesine neden oldu. Yabancı tüccarların Osmanlı hammaddelerine olan rağbeti, bunları çok az bir gümrükle ülkelerine götürme ticareti, onlar yönünden kazançlı bir iş olmasına karşın, Osmanlı ülkesinde hammadde sıkıntısı doğurdu ve maliyetler günden güne yükseldi. Dolayısıyla hammadde bulamayış yüzünden, sızlanışlar artmıştır.⁵⁷ Esnafın suistimallerini önlemek amacıyla bu dönemde esnaf birbirlere kefil yapıyordu. Böylece esnafın kendilerini iflasa çekerek ödemede güçlük çıkarmaları önlenmek istenmiştir.⁵⁸

XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak, devletin kendine yeterli düzenini uygulamadaki başarısı zayıflarken; Avrupa, bu düzeni kendi çıkarları için bozacak bir tür ekonomik ve parasal güç geliştirmiş bulunmaktaydı. Bu, büyük ölçüde batı Avrupa'da merkezileşmiş yeni bir merkantilist ekonominin yerleşmesi sonucunda olmuştu. Avrupa'nın Amerika ve Afrika'ya yayılması sonunda elde ettiği servet ve araçlarla artık Ön Asya'yı denetimleri altında tutanların koydukları gümrükleri ve yönetmelikleri aşarak, ticaretini doğuya taşıma imkanı ortaya çıkmıştı. Buna karşılık, sanayi denetim altında tutan loncaların sınırlayıcı davranışlarıyla da desteklenen Osmanlı kapalı ekonomisi, yeni gelişmelere karşı koymuş ve direnmiştir. Avrupa'da hammadde ihtiyacı arttıkça fiyatlar da buna paralel olarak yükselmiş, pek çok değerli hammaddenin fiyatlarının Avrupa'ya kıyasla düşük olduğu Osmanlı Devleti, Av-

"Osmanlı İmparatorluğu'nun merkantilizm yani, himaye siyaseti namına yalnız ihracat memnûyetleri tathik ettiği iddiasının ne kadar doğru olduğunu" sormakta ve çeşitli örnekler vermektedir. Bkz. Köprülü, M.F., "Osmanlı Müelliflerinde Ekonomik Düşünceler". *Ülkü*, C.7, S.41, Ankara, 1936, s.339-344.

57. Elvan-ı şalilere zam yapılmasına ilişkin olarak gönderilen bir fermanda "...Avrupa tarafından virud eden eczay-ı mütenevvia ve ecnas-ı boya ve mazu ve hatab beşer altışar kat bahalarıyla işтира olunmakta olduğundan..." denilerek maliyetlerin yükseldiğine işaret edilmektedir. A.Ş.S., 258/261

58. Bu konuda bkz. Akgündüz, Ahmet-Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.473.

rupalı tüccarların yoğun ilgisine maruz kalmış ve bunun sonucunda Osmanlı ülkesinde bu malların sıkıntısı duyulmaya başlanmıştır.⁵⁹

Sıkı denetim altında bulunan fiyatlarıyla loncalar, hammadde alımında yabancı tüccarlarla rekabet edemeyince üretimleri düşmüş ve böylece kapalı ekonomik düzen içinde bir kısır döngü yaratılmıştı.⁶⁰

XVII. yüzyılın başlarındaki bu gelişme, fiyat devriminin dolaylı bir sonucu olarak da yorumlanmıştır.⁶¹ Amerikan gümüşünün neden olduğu sanılan bu gelişme, Osmanlı maliyesini derinden etkilemiştir. Buna ilaveten hammadde ve yiyecek fiyatları idari müdahaleler ve diğer faktörler tarafından kontrol edildiğinden dolayı, İmparatorluğun daha kolay ulaşılabilir bölgeleri, Avrupalı tacirler için bu maddelerin çekici kaynakları durumuna geldi. Loncalar, geleneksel düzeni içerisinde bu yeni şartlara uyum sağlayamadı. Bu şartlar altında Bursa, Selanik ve Ankara gibi merkezlerde üretim düştü.⁶²

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp, yerine "Asâkir-i Mansure-i Muhammediye" ordusu kurulduğunda bu yeni ordunun giderlerini karşılamak üzere⁶³ yeni gelir kaynakları oluşturulmaya çalışılırken çoktandır "*şirazesinden çıkmış olan*"⁶⁴ ihtisâb müessesesinde

59. Bu konuyla ilgili olarak bkz. İnalçık, Halil, "Military And Fiscal Transformation in The Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, C.VI, 1980, s.283-337.

60. Bkz. Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev: M. Harmancı), İstanbul, 1982, s.240.

61. Bu durumun Osmanlı Devleti'ndeki yankılanmaları, Barkan, İnalçık ve Akdağ tarafından yapılan çeşitli araştırmalar ile ortaya konulmuştur.

62. Bkz. Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, C.LII, S.203 Ankara, 1988, s.674-675.

63. 1243 tarihli konuyla ilgili emr-i şerifte bu durum şöyle ifade edilmektedir: "*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye' nin mesârif-i layıkasına medâr olmak için fukaraya bâr olmayacak vechle medine-i mezburede kâin ehl-i ticaret ve ehl-i hirefîn derece-i mal ve keyfiyetlerin ve ol tarafın usul ve ahvâllerine göre her bir sınıftan emsaline tatbiken ber vech-i itidâl resm-i ihtisâb rûsunu ma'rifet-i şer' ve esnaf kethûdaları ma'rifetiyle yegân yegân tahkik ve sebt-i defter olunarak.*" A.Ş.S. (228\123).

64. 1243 tarihli konuyla ilgili emr-i şerifte bu durum şöyle ifade edilmektedir: "*..bir müddetten berü kavanin-i örfiye ve nizamat-ı mülkiyeye layıkıyla bakılmamış ol-*

de yeni düzenlemelere gidildi. Yevmiye-i dekâkin, damga, kantariyye gibi eskiden beri var olan bazı resimlerin kapsamı genişletilip, miktarları arttırılırken, ruhsatiyye gibi yeni konan resimler de ihtisâbca toplanmağa başlandı; "Yed-i vahide" (tek el) bağlanan malların idaresi de artık ihtisâb nazırı adına muhtesibe verildi. Bu tarihten itibaren eski "kol oğlanları" teşkilatı da lağvedilerek vazifeleri "mansûre neferleri" tarafından yürütülmeğe başlandı. İhtisâbca toplanan bu resimlerin bir kısmı iç, bir kısmı ise dış baskılar sebebiyle 1838'de kısmen kaldırılmış;⁶⁵ 1854'te ise ihtisâb teşkilatı lağvedildiğinden bu müessese tarafından toplanmakta olan diğer vergiler de son bulmuştur.

duğundan ekser şiraze-i nizamından çıkmış ve ba husus salah-ı hal-i alem alemiyanın üss-ü esası olan emr-i ma'rif ve nehy a'ni'l münker ahkâmının icrası zımında vaz' ve tahsis kılınmış olan kanun-ı ihtisab dahi külliyyen metrâk ve mensi kalmış olduğundan.." A.Ş.S. (228\123).

65. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, S. Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Ankara, 1974.

BİBLİYOGRAFYA

- Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)" *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VIII-XII, S.14-23, Ankara, 1970.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, 2.Basım, Ankara, 1979.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, I. Kitap, İstanbul, 1990.
- Akşin, Sina, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, S. 2, İstanbul, 1977.
- Akgündüz, Ahmet-Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999.
- Barkan, Ö.Lütfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, C.I, S.I, İstanbul, 1941.
- Develiöglü, Ferit, *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1999.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII.Türk Tarih Kongresi (II.Cilt'den ayrılışım)*, Ankara, 1981.
- Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, C.LII, S.203 Ankara, 1988.
- Ergenç, Özer, "XVIII.Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten* C.LII, S.202-205, Ankara, 1988.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, Ankara Enst. Vakfı Yayını, Ankara, 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C.I, İstanbul, 1995
- Faruqi, Süreyya, "16. Yüzyılda Osmanlı Müteşebbislerinin Sorunları: Özel Teşebbüsün Sınırları ve Osmanlı Devleti", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, C. I, İstanbul, 1986.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975.
- İnalcık, Halil, "Military And Fiscal Transformation in The Ottoman Empire" *Archivum Ottomanicum*, C.VI, 1980.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Dünyası El Kitabı*, C.I, Ankara, 1992.
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire (1300-1600)*, London, 1973.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara, 1975.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977.
- Kazıcı, Ziya, "Türk Kültürü ve Ahilik", *XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu*, Kırşehir, 1985.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul, 1987.
- Kazıcı, Ziya, "Osmanlılar Döneminde İhtisab Teşkilatının Köle Haklarını Koruması", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, C. I, İstanbul, 1986.

- Keyder, Çağlar - Tabak, Faruk, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım*, İstanbul, 1998.
- Köprülü, M.F., "Osmanlı Müelliflerinde Ekonomik Düşünceler", *Ülkü*, C.7, S.41, Ankara, 1936.
- Kunt, Metin, "Osmanlı Siyasal Düzeni ve Değişim", *Türkiye Tarihi*, (Ed:Sina Akşin), C.II, İstanbul, 1988.
- Kütükoğlu, M.S., "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ed: E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999.
- Kütükoğlu, M.S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Ankara, 1974.
- Mantran, Robert, "Hisba", *The Encyclopedia Of Islam*, C, III, New Edition, Leiden-London, 1970.
- Ocak, A.Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1999.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, (Doçentlik Tezi), Ankara, 1977.
- Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.
- Pakalın, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul, 1973.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev: M. Harmancı), İstanbul, 1982.
- Sayar, A. Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986.
- Tankut, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekansal Dağılımı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara, 1973.
- Uğur, Ahmet, "Osmanlı Siyaset-namelerine Göre Düzendeki Bozukluğun Sebepleri; Bilhassa Esnaf ve Sanatkarlar Yönünden", *XXI .Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul, 1986.
- Yavuz, Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986.
- Yurdaydın, G. Hüseyin, "Düşünce ve Bilim Tarihi", *Türkiye Tarihi* (1300-1600), (Ed:Sina Akşin), C.II, İstanbul, 1988.
- Yücekök, Ahmet, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Ankara, 1971, s.73.
- Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Gözlemler" *Belleten*, C.XXXVIII, Ankara, 1974.
- Yücel, Yaşar, *Kitâbu Mesâlihi'l - Müslimîn Ve Menâfi'i'l Mü'minin*, Ankara, 1981.